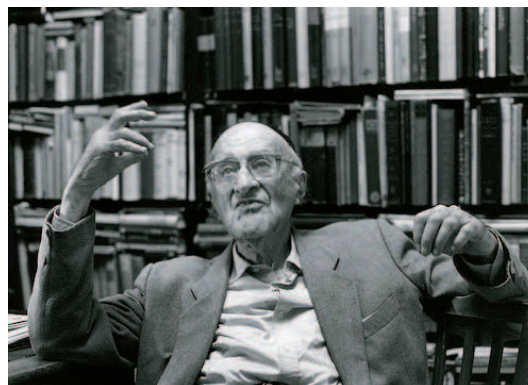

MICHAŁ LIPA, ALEKSANDRA WILCZURA

**LIBERALIZM IZRAELSKI W FILOZOFII
YESHAYAHU LEIBOWITZA**

Liberalizm to kierunek w zachodniej myśli społeczno-politycznej i ekonomicznej, wywodzący się z epoki XVII i XVIII-wiecznego europejskiego (głównie angielskiego i francuskiego) oświecenia, dla którego centralną kategorię oraz najważniejszą wartość stanowiła wolność jednostki ludzkiej. Od początku swojego istnienia, liberalizm skupiał filozofów i praktyków życia politycznego, którzy postulowali przeprowadzenie gruntownych reform społeczno-politycznych². Zarówno John Locke³, jak i inni liberalni intelektualiści wyprowadzali swoje postulaty z doktryny praw natury, zakładającej m.in., że każdy człowiek – dzięki wrodzonemu rozumowi – posiada dostęp do obiektywnych prawidłowości rządzących życiem społecznym. Z połączenia tychże postulatów z koncepcją umowy społecznej, która – według J. Locka – zakłada, iż najpierw ludzie porozumieli się ze sobą, tworząc społeczeństwo, a następnie powołali władzę państwową⁴. Pozwoliło to na zastąpienie boskiej legitymizacji władzy uprawomocnieniem demokratycznym, tworząc tym samym podstawę do uznania ludu za jedyne suwerena. Taki stan rzeczy wydawał się z perspektywy społeczeństwa najbardziej pożąda-

Zdjęcie 1. Yeshayahu Leibowitz podczas wywiadu z Eyałem Sivanem¹.

ny, na co wskazuje fakt, iż niemal w niezmięnionej postaci utrzymał się on do chwili obecnej i nadal charakteryzuje liberalno-demokratyczne ustroje polityczne – głównie w kulturze zachodniej.

Z czasem liberalizm stał się na tyle złożoną doktryną, iż zaczęto mówić raczej o wielu liberalizmach: politycznym, ekonomicznym, kulturowym, socjalnym, a nawet religijnym. Wszystkie one wyrażone zostały w podstawowych ideach myśli liberalnej⁵, takich jak:

- **Idea indywidualizmu:** autonomiczna jednostka ludzka stanowi najwyższą, absolutną wartość podmiotową, której podporządkowane są pozostałe wartości oraz instytucje przedmiotowe, w tym społeczeństwo we wszystkich jego przejawach.

- **Idea wolności:** najwyższa przedmiotowa wartość liberalizmu, służąca realizacji potrzeb jednostki ludzkiej. Liberalizm – za pośrednictwem Izaaka Berlina⁶ – rozróżnia dwa rodzaje wolności: negatywną i pozytywną. Negatywna wolność „od” – typowa dla liberalizmu klasycznego – uznaje, iż wszelki przymus ze strony państwa i ograniczenia społeczne są złe. Natomiast pozytywna wolność „do” charakteryzuje nowocześniejsze odmiany liberalizmu i skupia się na uprawnieniach obywatelskich oraz socjalnych jednostki, które państwo zabezpiecza – w związku z czym nie każda interwencyjna aktywność instytucji państwowych oceniana jest negatywnie.

- **Idea zmiany:** w liberalizmie ewolucyjne zmiany prowadzić mają do ciągłego postępu oraz odrzucania tego, co wsteczne i – tym samym – gorsze. Liberalizm neguje możliwość utworzenia ustroju idealnego, dlatego też postuluje ciągle poszukiwanie nowych rozwiązań i udoskonalanie istniejącego, chwilowego stanu rzeczy.

- **Idea społeczeństwa:** klasyczny liberalizm uważał umowę społeczną i jej efekt w postaci społeczeństwa za konwencjonalne fikcje. Z kolei jego nowocześniejsze wersje – liberalizm demokratyczny i liberalizm socjalny – nie traktują już społeczeństwa jako prostej sumy jednostek, których nic głębszego nie łączy, w związku z czym społeczeństwo stało się ważnym środkiem, a nawet koniecznym warunkiem rozwoju jednostek i poszerzania przez nie zakresu ich indywidualnej wolności.

- **Idee równości i sprawiedliwości:** w liberalizmie obydwie idee zostały ze sobą ściśle powiązane, przy czym liberalizm klasyczny porządkował na formalnym rozumieniu równości, uzależniając ją od pracowitości i zdolności. Natomiast nowoczesne odmiany liberalizmu postulują większą równość w kwestiach materialnych,

związaną z dopuszczalną interwencją państwa – służącą wyrównywaniu nierówności, ale w taki sposób, by nie zaprzeczała ona zasadzie wolnego rynku.

- **Idea kapitalizmu:** kapitalizm to system społeczno-gospodarczy, realizujący ideę wolności ekonomicznej jednostki i jej prawa do prywatnej własności, który regulowany jest przez prawa wolnego rynku (podaży i popytu). Podobnie, jak wyżej – klasycy liberalizmu uważali, że państwo nie powinno w ogóle ingerować w wolną grę sił rynkowych, natomiast nowocześni liberałowie dopuścili ograniczoną interwencją państwa – taką, która zabezpiecza podstawowe prawa jednostki.

- **Idea prawa:** człowiek, co wynika z koncepcji praw natury, posiada pewne niezbywalne, naturalne uprawnienia – do wolności, prywatnej własności, bezpieczeństwa oraz oporu przeciwko tyranii. Kiedy zniesiono feudalizm i zapanała era kapitalizmu, w centrum uwagi stało się prawo do własności, przy czym klasycy liberalizmu – podobnie, jak w przypadku idei równości – uzależniali tę kwestię od indywidualnych predyspozycji człowieka, natomiast nowocześni zwolennicy doktryny liberalnej zaczęli kłaść nacisk na taką redystrybucję bogactwa narodowego, dzięki której realizacja uprawnień naturalnych stanie się powszechna. Urzeczywistnienie praw naturalnych możliwe jest dzięki istnieniu stanowionego prawa pozytywnego – regulującego życie społeczne – którego źródłem są ludzie.

- **Idea państwa:** tym samym dochodzimy do tego wymiaru myśli liberalnej, który nas najbardziej interesuje. Idea liberalnego państwa, którego władza (wybrana przez wolnych obywateli) stanowi prawo pozytywne, wywodzi się z tradycji konstytucjonalizmu, związanej ściśle z dziedzictwem liberalizmu politycznego, którego klasycznymi reprezentantami byli Monteskiusz, Benjamin Constant, Jeremy Bentham i John Steward Mill⁷ – intelektualni poprzednicy Yeshayahu Leibowitza. Państwo służy zatem ochronie wolności poszczególnych jednostek, które ze sobą kolidują, natomiast władza państwowa ograniczona jest zasadą rządów prawa, którego emanacją sta-

ły się prawa człowieka i obywatela. Liberalowie klasycyści uważali instytucję państwa za niepożądaną konieczność, dlatego też sformułowali koncepcję państwa minimalnego (państwo „stróż nocny” – uosabiające zasadę leseferyzmu). Z czasem wzrastało przeświadczenie o pozytywnej roli państwa, które ingeruje w spontaniczne procesy społeczno-ekonomiczne i utrwała liberalne wartości. O ile klasyczny liberalizm był niechętny ustrojowi demokratycznemu, stąd liberalizm Monteskiusza nazwano arystokratycznym, o tyle późniejsze odmiany tejże myśli połączyły liberalizm z demokratyzmem, co pozwoliło na zintegrowanie ideę wolności z równością polityczną. W ten sposób powstał liberalizm demokratyczny, który charakteryzuje państwa z kręgu cywilizacji zachodniej, a także niektóre kraje pozaeuropejskie i pozaamerykańskie – jak na przykład Izrael, który w części został zbudowany na zachodnich fundamentach kulturowo-politycznych, a w części na dziedzictwie religijnym judaizmu.

Nieco inaczej kwestia liberalizmu wygląda w kulturach, na które myśl europejska wywarła ogromny wpływ, lecz nie na tyle, by zlikwidować ich własne dziedzictwo cywilizacyjne. Tak było i do dzisiaj jest z kulturą izraelską, będącą specyficznym połączeniem religii żydowskiej z wartościami oświeceniowymi, takimi jak socjalizm i właśnie liberalizm, który w ostatnich dekadach coraz wyraźniej zaznacza swoją obecność, odsuwając na bok inne wartości, w tym socjalistyczny kolektywizm.

Zanim jednak przejdziemy do szczegółowego omawiania myśli Yeshayahu Leibowitza, łączącej w sobie zachodni liberalizm z żydowską tradycją religijną oraz odpowiadający na izraelską rzeczywistość społeczno-prawną, warto pokrótce przyjrzeć się relacjom między liberalizmem a izraelską demokracją (w perspektywie historycznej), aby w pełni zrozumieć samą myśl izraelskiego filozofa, jak i dyskusję, która toczy się od kilkudziesięciu lat na gruncie izraelskiego społeczeństwa – o kształcie współczesnego Państwa Izraela.

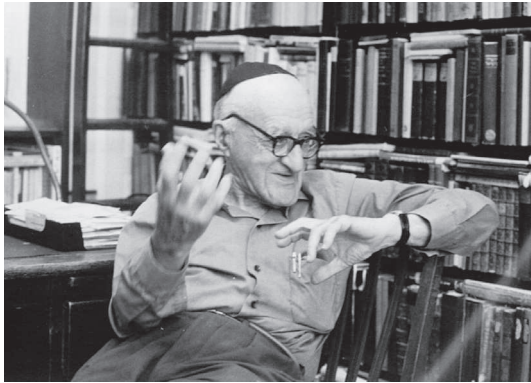
Liberalizm w rozumieniu R. Tokarczyka jest w Izraelu ideologią stosunkowo nową, a jej początki należy wiązać ze zmianą kierunku polity-

ki izraelskiego państwa, jaka nastąpiła po wojnie Jom Kippur w 1973 roku, a tym bardziej po wyborach z 1977 roku, w których zwyciężyła centroprawicowa partia Likud⁸. Wcześniej, czyli za czasów trzydziestoletnich rządów lewicowego ugrupowania Mapai⁹, oficjalną ideologią Izraela był syjonizm o zabarwieniu socjalistycznym, stanowiący przeciwieństwo europejskiego liberalizmu.

Niektórzy badacze wiążą początki syjonizmu z narodzinami nacjonalizmu żydowskiego, z którym ideologia ta jest często błędnie utożsamiana. Koncepcja syjonizmu jest dużo starsza i swoje korzenie wywodzi z wykładni religijnej, idei duchowego powrotu Narodu Wybranego do Ziemi Izraela (hebr. *Eretz Israel*) oraz odbudowy trzeciej świątyni jerozolimskiej. W tym znaczeniu idee syjonizmu istniały w judaizmie od dawna i stanowią jeden z jego filarów¹⁰, dlatego też często określa się je mianem syjonizmu religijnego¹¹.

Natomiast teoretyczne ramy współczesnego syjonizmu są związane z XIX wiekiem i w tym sensie można je łączyć z europejską ideą nacjonalizmu. Wtedy to na fali prześladowań społeczności żydowskiej w Diasporze pojawiła się koncepcja wcielenia żydowskich idei religijnych w życie, dzięki zastąpieniu syjonizmu religijnego syjonizmem politycznym¹² i dążeniom do utworzenia państwowości żydowskiej na Bliskim Wschodzie, które były naturalnym następstwem uformowania się nowoczesnego, politycznego syjonizmu.

Po powstaniu Izraela w 1948 roku ideologia syjonizmu politycznego została uznana za oficjalną wykładnię państwową i niemal przez 30 lat decydowała o każdym aspekcie życia Izraelczyków. Jednak, z biegiem czasu, jej koncepcje traciły swoich zwolenników, ponieważ nie były w stanie zaspokoić zarówno potrzeb dynamicznie rozwijającego się społeczeństwa izraelskiego, jak i sprostać wyzwaniom współczesnego świata. Ponadto, stopniowo pogłębiający się kryzys gospodarczy, a także izolacja Izraela na arenie międzynarodowej w latach 50. i 60. XX-wieku spowodowały najpierw znaczny spadek poparcia dla syjonistycznego socjalizmu (wprowadzanego przez państwo w życie społeczeń-

Zdjęcie 2. Yashayahu Leibowitz w swoim gabinecie¹⁹.

stwa izraelskiego równoległe z wartościami narodowymi), a od lat 70. sukcesywne wypieranie go przez liberalizm – najpierw z gospodarki, a następnie z polityki¹³.

Stwierdzenie jednak, że syjonistyczne idee całkowicie zanikły we współczesnym Izraelu na skutek zastąpienia ich przez bardziej atrakcyjne idee liberalizmu byłoby znacznym uproszczeniem, ponieważ liberalizm izraelski raczej należałoby postrzegać jako ideologię, która rozwinęła się na wyjątkowej bazie, jaką stanowił syjonizm (zarówno religijny, jak i polityczny), niż jako jej całkowite przeciwieństwo. Z tej jego syjonistycznej podbudowy wynikają specyficzne relacje między izraelskim państwem a jego obywatelami, które można określić mianem ograniczonego liberalizmu. Specyfika ta uwidacznia się przede wszystkim w odmiennym – od tego występującego w kulturze zachodniej – pojmowaniu przez izraelskich obywateli interesu narodowego oraz umowy społecznej¹⁴.

Odmienność liberalizmu izraelskiego na tle samej ideologii liberalnej można w pełni zaobserwować na podstawie lektury prac Yeshayahu Leibowitza (1903-1994) – izraelskiego filozofa, etyka i wykładowcy chemii organicznej Uniwersytetu Hebrajskiego, który jako jeden z pierwszych Izraelczyków rozpoczął dyskurs publiczny na temat szczególnych relacji między Państwem Izraela, jego ideologią a społeczeństwem¹⁵. Kontrowersyjne poglądy tego myśliciela¹⁶ głoszone – przez niego w latach 70., 80. i 90. XX wieku na łamach izraelskiej prasy, radia i telewizji, znaczą-

co oddziaływały na proces liberalizowania się światopoglądu współczesnych Izraelczyków¹⁷, a tym samym wyznaczały kierunek oddolnej modernizacji społeczeństwa¹⁸.

Działalność pisarska Y. Leibowitza była bardzo szeroka i obejmowała ponad 29 książek (23 w języku hebrajskim oraz po 3 w angielskim i francuskim) oraz liczne artykuły i eseje o tematyce etycznej, filozoficznej, społecznej, religijnej oraz polityczno-prawnej²⁰. W Polsce dotychczas ukazała się tylko jedna z jego prac z zakresu judaizmu, która nadal pozostawia lukę w zakresie dostępności myśli tego filozofa dla polskiego czytelnika²¹.

Pogłębiona analiza poglądów Y. Leibowitza jest niestety trudna. Z jednej strony istnieje stosunkowo mały dostęp do jego prac (większość jego myśli była przekazywana ustnie i zarejestrowana w postaci audio-wizualnej), z drugiej natomiast barierę stanowi język hebrajski. Korzystając jednak z dostępnych publikacji samego myśliciela, zarówno w języku hebrajskim, jak i angielskim, a także prac autorstwa kontynuatorów jego filozofii²², postaramy się przybliżyć koncepcje Y. Leibowitza dotyczące liberalizmu izraelskiego.

Poglądy tego filozofa koncentrowały się w różnym stopniu na ideach liberalizmu, o których wspomina R. Tokarczyk²⁴, tj. indywidualizmu, wolności, zmiany, społeczeństwa, równości i sprawiedliwości, kapitalizmu, prawa oraz państwa. W zasadzie w każdym z jego tekstów, jak słusznie zauważa Moshe Helling, występują niemal wszystkie powyższe wymienione zagadnienia, które służyły Y. Leibowitzowi jako argumenty w otwartej krytyce izraelskiego państwa oraz jego dążności do objęcia pełnej kontroli nad życiem obywateli²⁵.

Przez wiele lat badacze myśli Y. Leibowitza koncentrowali swoją uwagę na jej aspekcie religijnym oraz filozoficznym, mniej natomiast na politycznym i ideologicznym. Szersze spojrzenie na twórczość tego filozofa zaprezentował dopiero Yossi Yonah w swoim artykule na temat izraelskiego liberalizmu, w którym stwierdził, iż korzeni izraelskiej myśli liberalnej należy upatrywać właśnie w działalności Y. Leibowitza²⁶.

Liberalizm izraelski Y. Leibowitza koncentrował się głównie na roli państwa i prawa żydowskiego w życiu izraelskiego społeczeństwa. Filozof ten był zdecydowanym przeciwnikiem upolitycznienia religii i przenoszenia jej do sfery publicznej. Mimo, iż był ortodoksyjnym rabinem – stanowczo opowiadał się także przeciw wszelkim formom fundamentalizmu (politycznego i religijnego), które z założenia odrzucają możliwość zmiany, należącej do idei liberalnych, a który nie był obcy w społeczeństwie izraelskim²⁷.

Przez teoretyków liberalizmu w Izraelu często przytaczane są poglądy Leibowitza, które postulowały wprowadzenie całkowitego rozdziału religii od państwa²⁸. Swoją intelektualną postawę Leibowitz motywował stwierdzeniem, iż żaden naród ani społeczność, żadne państwo, ani nawet naród żydowski i jego państwo nie są wartościami najwyższymi. Wszystkie one są jedynie wymysłami bądź konstrukcjami ludzkimi, które satysfakcjonują jedynie ich dążenia lub potrzeby duchowe. Ale nawet potrzeby duchowe i humanistyczne wartości, takie jak ojczyzna lub wolność, są jedynie dziełem ludzkim i z tego też powodu pozbawionym jakiegokolwiek znaczenia religijnego²⁹. Y. Leibowitz często powtarzał, że *państwo samo w sobie jest wrogiem jednostki, od momentu, kiedy staje się – w swojej rzeczywistej naturze – aparatem władzy i przymusu. Fakt ten uniemożliwia mu zarówno realizowanie, jak również uosabianie rozmaitych wartości. Rzeczy wartościowe osiągają jedynie ludzie, a nie państwo (np. aparat rządowy) i, aby tego dokonać, to właśnie ludzie zmagają się ze sobą w ramach istniejącego państwa*³⁰. W tym znaczeniu Y. Leibowitz twierdził, że to państwo ma służyć nadrzędnemu wobec niego społeczeństwu – a nie na odwrót – i nie jest w żadnym wypadku tworem uświęconym, dlatego izraelskie elity religijne nie powinny brać udziału w kierowaniu jego polityką³¹.

Krytykę państwa Y. Leibowitz odnosił do rzeczywistości współczesnego Izraela, któremu – w jego mniemaniu – ludzie niepotrzebnie nadają atrybut boskości. W opinii tego izraelskiego myśliciela, wywyższanie ziemi izraelskiej i nadawanie jej statusu uświęconej w oficjalnej wy-

kładni państwowej zaczyna nabierać znamion pogańskiego kultu, na wzór tego, który wyznawali starożytni Hebrajczycy w czasie wyjścia z Egiptu. Takie myślenie na temat jakiegokolwiek państwa było w opinii autora *Judaism, Human Values, and the Jewish State* z racjonalnego punktu bezpodstawne, a w odniesieniu do religii żydowskiej, całkowicie z nią sprzeczne³².

Według Y. Leibowitza Izrael od początku swego istnienia był takim samym państwem,

Zdjęcie 3. Nikt nie jest prorokiem we własnym kraju...²³

jak inne podobne podmioty. Nie naznaczała go żadna wyjątkowość. Tym bardziej nie powinno ono narzucać większości obywatelom (będącymi ludźmi świeckimi) czegoś, z czym oni sami się nie identyfikują (ortodoksyjnej religii żydowskiej), a jedynie im służyć³³.

Ten sposób postrzegania państwa Y. Leibowitz przenosił na izraelskie społeczeństwo, otwarcie stwierdzając, że nawet w *tradycyjnym judaizmie, Torze i micwot* [przykazaniach] *jest zawarta i zagwarantowana suwerenność jednostki w życiu publicznym*³⁴. Uważał ponadto, że życie według zasad judaizmu powinno być indywidualnym wyborem obdarzonej wolną wolą jednostki, a nie polityków czy tym bardziej rabinów³⁵.

Warto również wspomnieć, iż filozof ten nie widział żadnego racjonalnie słusznego powodu, dlaczego w Izraelu mieliby mieszkać tylko sami Żydzi, jako naród do tego predestynowany. Uważał, że ziemia Państwa Izraela powinna należeć do ludzi, którzy na niej żyją, bez względu na wyznanie. Dlatego też wielokrotnie krytykował politykę premier Izraela – Goldy Meir

– w stosunku do Palestyńczyków oraz terenów okupowanych. Leibowitz twierdził, że Izrael nie może być prawdziwym demokratycznym państwem, jeśli okupuje przy użyciu przemocy obszary, które nawet w historycznej perspektywie niewiele z Izraelem łączy. Uważał także, że koncepcja „Wielkiego Izraela” jest jedynie próbą nadania sankcji religijnej agresji, które Y. Leibowitz otwarcie nazywał „przekleństwem”³⁶.

Podsumowując wpływ, jaki wywarł Y. Leibowitz na ukształtowanie się specyficznego izraelskiego liberalizmu, trzeba podkreślić, iż myśl tego filozofa znacząco ukształtowała współczesne społeczeństwo izraelskie. Y. Leibowitza można uznać za jego czołowego prekursora i propagatora. Nie ulega też wątpliwości, że był on skrajnym krytykiem izraelskiej polityki narodowej oraz sztucznych, gdyż wprowadzanych odgórnie przez państwo, nowych wartości³⁷. Otwarcie przeciwstawiał się też działaniom izraelskiej armii – zarówno na terytoriach palestyńskich, jak i poza granicami Izraela, porównując je do tych, które stosowali naziści podczas II wojny światowej³⁸. Politykę izraelską jawnie określał mianem neofaszystowskiej, a w swoich wystąpieniach często upominał się o praktyczną realizację idei liberalnych – charakterystycznych dla zachodniego państwa demokratycznego, które-

go mianem szczyli się także Izrael, a w którym realizacja idei liberalizmu do dziś odbywa się w stopniu ograniczonym³⁹.

ABSTRACT

ISRAELI LIBERALISM IN YESHAYAHU LEIBOWITZ'S PHILOSOPHY

The article explores the Israeli Liberalism through the ideas of one of the most influential Israeli philosopher of XX century, Yeshayahu Leibowitz, an intellectual that smoothly combined Western liberal-democratic traditions with Jewish heritage of Judaism and Zionism (both religious and political). The article was divided into three parts. In the first one the authors highlighted the importance of Western Liberalism, while in the second tried to connect the expansion of the liberal thought with the social evolution of Israeli world perception and that developed together from religious Zionism and socialism through individualism and capitalism. The last part is devoted mainly to Leibowitz's thoughts related to the state and laws and their relations with religion in a context of the Israeli society and the ideas of freedom, equality and individualism.

PRZYPISY

¹ <http://haamnews.wordpress.com/2012/09/13/reading-yeshayahu-leibowitz-a-jewish-philosophy-for-the-twenty-first-century/> (13.09.2012).

² Do najistotniejszych zaliczyć należy: zniesienie monarchicznego absolutyzmu, likwidację ustroju feudalnego i wprowadzenie wolności gospodarczej, rozpowszechnienie praw i wolności obywatelskich, a także ograniczenie roli religii w życiu publicznym (sekularyzm) oraz wprowadzenie demokracji parlamentarnej (przedstawicielskiej).

³ Więcej na temat liberalizmu J. Locke'a [w:] J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa, 1992.

⁴ H. Olszewski, M. Zmierzak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994, s. 140-141.

⁵ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny społeczno-polityczne*, Kraków, 2003, s. 67-73.

⁶ Więcej na ten temat [w:] I. Berlin, *Dwie koncepcje wolności i inne eseje*, Warszawa 1991.

⁷ Więcej na temat myśli klasycznych politycznych liberałów [w:] H. Olszewski, M. Zmierzak, op. cit., s. 158-163, 223-232.

⁸ B. Bensimon, E. Errera, *Żydzi i Arabowie: historia współczesnego Izraela*, Warszawa 2000, s. 82-118.

⁹ Partia Pracy (hebr. *Mapai*) o charakterze lewicowym sprawowała w Izraelu rządy w latach 1948-1977.

¹⁰ S. Ratzabi, *Religious Thinkers on the Secular State*, „Israel studies”, Vol. 13, nr 3, s. 114-136.

¹¹ Syjonizm religijny – jedna z koncepcji religijnych w tradycyjnym judaizmie, zakładająca powrót wszystkich Żydów do ziemi praojców i odbudowę świątyni jerozolimskiej. Jego największymi propagatorami w XX wieku byli, m.in. Martin Buber oraz Abraham Kook, [za:] C. Waxman, *Messianism, Zionism, and the State of Israel*, „Modern Judaism”, Vol. 7, No. 2 (May, 1987), s. 175-192.

¹² *Syjonizm polityczny* – nurt korzeniami wywodzący się z syjonizmu religijnego, stworzony i rozwinięty przez T. Herzla w dziele, pt. *Państwo Żydowskie*; zakładał on utworzenie niepodległego żydowskiego państwa na terenach dawnego Izraela; por. T. Herzl, *Państwo żydowskie*, Kraków 2006.

¹³ Por. A. Chojnowski, J. Tomaszewski, *Izrael*, Warszawa 2001, s. 225-233.

¹⁴ M. Kellner, *Israelis and the Jewish Tradition: An Ancient People Debating Its Future* by David Hartman, "The Jewish Quarterly Review", New Series, Vol. 92, No. 3/4 (January-April 2002), s. 609-612.

¹⁵ M. Helling, *Yeshayahu Leibowitz ke hoge dati-medini*, [w:] *Yeshayahu Leibowitz: olamo we hagoto*, red. A. Sagi, Jeruzolima 1995, s. 187

¹⁶ E. Goldman, *Introduction*, [w:] Y. Leibowitz, *Judaism, Human Values, and the Jewish State*, Harvard 1992, s. vii.

¹⁷ Y. Leibowitz uczestniczył w projekcie Izraelskiego Radia Wojskowego „Broadcasting University”, w ramach którego kierował swoje wystąpienia *stricte* do młodych Izraelczyków służących w izraelskiej armii. Jego audycje cieszyły się wśród nich dużym zainteresowaniem, a sam prowadzący wielkim szacunkiem i uznaniem. W 1993 roku Y. Leibowitz został nominowany do nagrody narodowej *The Israel Prize*. Jednak jego kontrowersyjne przemówienie w the Israel Council for Israeli-Palestinian Peace, otwarcie krytykujące politykę państwa wobec Palestyńczyków i nawołujące żołnierzy izraelskich do bojkotu rozkazów przełożonych, wywołało dyskusję na temat słuszności wyboru jego osoby do tego odznaczenia. Y. Leibowitz ostatecznie odmówił przyjęcia tej nagrody. A. Rabinovich, *A stern prophet who fascinated the nation*, „The Jerusalem Post”, Jerusalem 19.08.1994; por. R. Kampeas, *Yeshayahu Leibowitz, philosopher and iconoclast, dead at 91*, „The Reporter-Weekly”, New York, Thursday, 25.08.1994.

¹⁸ Taką tezę postawił reżyser Eyan Sivan w swoim dokumencie, pt. *Itgaber, le triomphe sur soi* (*Itgaber* (hebr. *drożniejszy*), (franc.) *zwycięstwo nad samym sobą*) zrealizowanym we współpracy z Y. Leibowitzem, por. *Itgaber, le triomphe sur soi*, reż. E. Sivan, Francja 1993.

¹⁹ <http://www.emilweiss.com/leibowitzva.htm> (13.09.2012).

²⁰ Dane przytoczone zostały na podstawie przeprowadzonej kwerendy w Bibliotece Narodowej Izraela (The National Library of Israel); por. <http://tpeople.co.il/leibowitz/books.asp> (17.02.2010).

²¹ Mowa jest tutaj o książce Y. Leibowitza o tematyce religijnej, tj. J. Leibowic, *Pięć ksiąg wiary*, Lublin 2008.

²² Do uczniów Y. Leibowitza z jego najbliższego kręgu, kontynuatorów jego myśli należą E. Goldman, A. Kasher, M. Meir, S. Teomim.

²³ <http://www.emilweiss.com/leibowitzva.htm> (13.09.2012).

²⁴ R. Tokarczyk, op. cit., s. 67-73.

²⁵ Za: M. Helling, *Yeshayahu Leibowitz ke hoge dati-medini*, [w:] *Yeshayahu Leibowitz...*, s. 187.

²⁶ W artykule Y. Yonah widoczna jest jednak pewna doza ostrożności w sposobie stawiania przez niego tezy. Autor nie przeprowadza wyraźnej dystynkcji między liberalizmem europejskim (zachodnim) a izraelskim. Zwraca jedynie uwagę na związek między liberalizmem politycznym a syjonizmem religijnym w Izraelu, który – w naszym mniemaniu – ma fundamentalne znaczenie dla zrozumienia odmienności liberalizmu izraelskiego, a tym samym myśli Y. Leibowitza; por. Y. Yonah, *Political Liberalism and Religious Zionism*, „Culture and Religion”, Vol. 8, Issue 3, November 2007, s. 313-340.

²⁷ Y. Leibowitz, *Hafradat ha'dat we ha'medina*, „Beterem”, 1959, <http://tpeople.co.il/leibowitz/leibarticles.asp?id=30> (27.02.2010).

²⁸ Por. S. Ratzabi, *Religious Thinkers on the Secular State*, „Israel Studies”, Vol. 13, no. 3, s. 114-136.

²⁹ *No nation and community, no state, not even the Jewish nation and its state, are supreme values. All are fictions or human constructs which satisfy man's objective or spirituals needs. But even spiritual needs and human values such as homeland and or liberty are only human and of no religious significance (...)*, Y. Leibowitz, *The Individual and Society...*, s. 95.

³⁰ *The state itself is the enemy of the individual, since it is—by its very nature—an apparatus of power and coercion. Being an apparatus of this kind, it can neither realize nor embody “values” (in every sense of the term “value”): things of value are only achieved by men and not by the “state” (i.e. the governmental apparatus), and to achieve them men struggle among themselves within the framework of the state*, Y. Leibowitz, *State and Religion*, „Tradition”, Vol. 12, No.3-4, Winter-Spring 1972, s. 130.

³¹ Por. E. Goldman, *Ha-Cijonit ha-datit be medina szerszeret kszilim*, „Eyn Tova”, <http://tpeople.co.il/leibowitz/about.asp?id=39> (27.02.2010).

³² E. Goldman, *Introduction...*, s. viii-ix.

³³ Y. Leibowitz, *Hafradat ha'dat we ha'medina...*

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Y. Leibowitza media często określały mianem “sumienia Izraela”, por. E. Goldman, *Introduction...*, s. vii.

³⁸ *Obituaries: Yeshayahu Leibowitz*, „Daily Telegraph”, Tuesday 23.08.1994.

³⁹ Y. Leibowitz, *Judaism, human values...*, s. 227-229.